

“URAL BATIR”, “KITABI-DEDE QORQUD” VE “MAADAY QARA” EPOSLARINDA QEDİM TÜRK MEİŞET TESVİRLERİ

Nezakət HÜSEYİNOVA*

“Ural Batır” dastanı eski türk xalqlarının dastanlarındakı meişet təsvirlərindən arxaikliyi və özünəməxsusluğu ilə seçilir. Abidenin arakliyini nezərə çapdıran süjetlərdən biri və ən başlıcası dastanda təsvir edilən ilk Başqırd ailəsinin ibtidai meişetidir. Abidedən me'lum olduğu kimi ilk Başqırd ailəsinin təmsilçiləri Yembirde ata, Yanbike ana, onların iki övladı Şulken və Uraldır. Bu ailənin meişətinin primitivliyi, ibtidailiyi abidenin qedimliyi isbat etməyə imkan verir. Bele ki, onlar ancaq ovçuluqla meşğul olurlar, övladlarını çiy yeyir, qazan asır, su qaynatır, xemir yoğurmurlar.¹

“Ural Batır” dastanındakı ilk ailənin meişətində odun təsvirinə rast gəlmək mümkün deyil.

“Ural Batır” dastanında içki növü kimi təmiz su və heyvandan zəli vastesilə sorulmuş və müeyyən moddet balıqçulağında saxlanmış qandan istifadə olunur. Ata oğullarına deyir:

“Oynayarkən susuzlaşsanız, təmiz su için, balıqçulağına yıxdığım qandan ağzınıza vurmayın”.²

Qan, bu eposda içkiden çox rəmzi me'na daşıyır. Bele ki, qanı hər bir şəxs içə bilməz. Qanı içən şəxs ölmü, pisliyi, şəri derk edir. Ona görə də Yembirde bu meseleləri derk etmək iqtidarında olmayan kiçik yaşlı oğullarına həmin qanı (köhnəlmiş qan) içməyi qadağan edir. Atanın qadağasını pozan Şulken vaxtından tez qanı içdiyinə görə şər qüvvələrin, şər ruhların xidmətçisinə çevrilir.

Qandan içki düzəlməsi üsulu da çox maraqlıdır. İçki üçün nezerde tutulmuş qanı hər heyvandan deyil, otları qidalan

nan heyvandan qara zəli vastesilə sorularaq, balıqçulağına doldurub müeyyən müddət orada saxladıqdan sonra istifadə edirlər. Bunun üçün də lazımı yaş və cəsəət səviyyəsi tələb olunur. Bu hal ancaq içkiden istifadə də deyil, eyni zamanda yeməkdən istifadə üsullarında da özünü büruzə verir. “Ural batır” eposunda ailənin çox maraqlı gidalanma normative mövcuddur. Onların övladları heyvandan qida üçün istifadə üsulları da müxtəlifdir. Eger ovlanın heyvan erkəkdirse kişi ilə qadın ikisi başını, Şulken, Ural, it, şir, qızıl quş, durna balığın isə qalan hissəsini yeyirlər.³

Eger ovlanın heyvan dişidirse erlə arvad üreyini götürürlər.⁴

Atanın qoyduğu qadağa da exlaq-estetik cəhətdən çox maraqlıdır. Bele ki, atanın qadağası təkcə yaş həddi ilə ölçülür, onların göstərdikləri şücaət, qəhrəmanlıq ilə seçiyənir. Ata o vaxt oğullarına qan içməyə, heyvanın baş və üreyini yeməyə icazə verəcəkdir ki, onlar ele bir yaş həddinə çatınsınlar ki, özləri heyvan övlamağı bacarsınlar.⁵

Buradan aydın göründüyü kimi bu ailənin yemək qaydası eyni zamanda səmvolik seçiyə daşıyır. Eger “Kitabi-Dede Qorqud” dastanında igid adını özünün eməlləri, qəhrəmanlığı ilə qazanırsa, ye'ni bir qayda olaraq bu dastanda qəhrəman öz şücaəti, qəhrəmanlığı sayəsində ad alırdısa və eyni zamanda seçilən ad həmin qəhrəmanlığın, şücaətin simvollaşmış me'nasını eks etdirirsə,⁶ “Ural batır” dastanında da qəhrəman qoyulan şərtləri yerinə yetirdikləri batırlığa layiq yemək şərəfinə nail ola bilərdi. mehz Şulken həmin qadağanı vaxtından

tez pozduğuna göre şer qüvvelerin vasi-teçisine çevrilerek batırlığa yükselir bil-mir. Aydın bir həqiqətdir ki, Batır adını da ancaq müqəddes amallı insanlar və bu amal uğrunda mübarizə apararaq qalib çıxan şəxslər qazana bilerdi ki, bu da Urala nasib olur. Batırlıq qazanmayınca qidalanma normativinə görə onlar atanın nezerində istifadə etdiyi heyvanlarla bir səviyyədə dururlar. Burada yeməyin rəmzi məna daşdığı daha qadərliq neze-re çarpır. Bele ki, atanın şərtlərini yerinə yetirdikləri vaxt onlar batırlara layiq yeməyə nail olaraq, heyvanlar alemin-dən fərqlənə bilerlər.

“Ural Batır” dastanında dörd teref-den su ilə ehatələnmiş bir adanın təsviri var. Bu dastanın meşət təsvirindəki ar-xaiklik başqa türk dastanları ilə tipoloji müqayisə zəminində daha çox aşkarlan-a bilər. Qədim türk dastanları: “Köqü-dey”də, “Maaday Qara”da, “Kitabi-Dede Qorqud”da meşət daha inkişaf etmiş sə-viyyədədir. Bele ki, bu dastanlarda hər bir xalqın öz adət ənənəsini eks etdirən meşət təsvirləri geniş yer tutur. Həmin dastanların meşət təsvirində “Ural ba-tır”dan fərqli olaraq oddan istifadə üsul-ları mövcuddur. Bu dastanlarda ovlanan heyvanlar hər xalqın öz meşətinin, mət-bəxinin tələbi səviyyəsində bişirilir. Mə-sələn: “Köqüdey” dastanında vurulmuş maralların eti yeke mis qazanlarda bişirilir, içki ikimi araqdan, çəqəndən⁷ istif-ade edilir. “Maaday Qara” dastanında meşət bir qəder təkmilləşməyə doğru irəliləyir. Maaday Qaranın sürüleri, ilxı-ları, naxırları və s. var. 90 guşəli yumur-tası (ev) daşdan tikilib, pambıqdan 70 qatlı döşəyi, 7 qatlı yastığı, altındakı ya-taqda Ayın qızıl təsviri, qəhvəyi yorğā-nında Günün təsviri var. Yemek gümüş qazanlarda bişirilir.⁸

“Kitabi-Dede Qorqud” dastanının meşətində təkmilləşmə bir qəder də irə-li getmişdir. Otaqlar münasibətlərə görə rənglənerdi.

“Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızılı otağa, oğlu qızı olmayanı qara otağa

qondurun”⁹ Otaqlar, e’la xalı, ipeklə dö-şənmiş olur. Yemek mədəniyyəti son de-rece yüksəkdir. Yeddi illik şerab içkisin-dən istifadə edilir. Xalqın qədim milli ge-yim növünün təsviri var.¹⁰

“Ural Batır” dastanının arxayinliyi-ni göstərən təsvirlərdən biri də onların minik vasitələri kimi atdan deyil, şirdən istifadə etməsidir.¹¹

“Ural Batır” dastanından fərqli ola-raq, bütün türk dastanlarında (“Köqü-dey” istisna olmaqla) bir qayda olaraq minik vasitəsi kimi atdan istifadə edilir. Lakin bu dastanda at hələ insanlara məxsus deyil, O, kosmoqonik qüvvələrə məxsusdur. İnsan o vaxt həmin ata sa-hib ola bilər ki, xeyir emel sahibi olsun, xeyirə xidmət etsin. Dastanın finalında Günəşlə Samrau quşunun övladı Huma-ya məxsus Ağboz at yere enerek öz ixlə-sini yaradıb insanlara xidmət etməyə başlayır. Köqüdeyin öküze minməsi də bir o qəder maraqlı doğurmur. Bele ki, qoşqu vasitəsi kimi istifadə edilən bir heyvanın minik vasitəsi kimi nezerdə tu-tulması heç də təəcüblü deyil. Lakin “Ural batır” dastanında qəhrəmanın şir minməsi, heç bir silah növü tanınaması arxayinliyi təsdiqətmə baxımından bə-raqlı hal sayıla bilər. Onların meşət ter-zi ilk insanların (ilk ecdadların) yaşam tərzinə uyğun gəlir. Bu hal Yenbirdə və Yenbikenin ov etmə sahnesində daha qə-barıqlı nezerə çarpır. Həmin ailə hələ heç bir silah növü tanımır. Ov zamanı ox, yay götürürürlər. Eger balıq ovlamaq isteyirlərsə durna balığından, quş tutmaq isteyirlərsə şahindən istifadə edirlər.¹²

“Ural Batır” dastanında fərqli olaraq Şumer dastanı “Bilqamış” da, türk das-tanlarından olan “Maaday Qara”da, Ki-tabi-Dede Qorqud”da “Köqüdey”də herb sənəti ilə qarşılaşırıq.

Altay dastanı “Maaday Qara”da herb sənədinin təsviri dastanın xaqanlıq dövrünün məhsulu olduğunu deməyə əsas verir. Dastandan aydın olur ki, yer üzündə 70, Altayda 60 xaqanlıq mövcud-

dur. Sayı-hesabı bilinmeyen ordu var. Xarici portret tasviri dastanın aid olduğu dövrü müeyyen etməyə kömək eden esas amillerdendir. Dastanın Altay xalqına mexsus herbi geyiminin geniş təsviri dastanı yaradan şəxsin çox zəngin portret yaratmaq qabiliyyətindən xəber verir. "Maaday Qara"nın herbi geyiminin təsvirinə diqqət edək: "62 düyməli şalvar, 90 qatlı çuğun altlığı olan qara çəkmesi, 62 ay kimi parıltılı, qızılı rəngli düyməli sincab derisindən kürkünü, 72 gün kimi şö'le saçan gümüşü düyməli günəşli kürkünü, tunc və qızıl işləməli debilqesini geydi. Qızıl işləməli tunc kəmərinə bağladı. Üstdən 68 düyməli tunc qızıl işləməli zirehini geydi.¹³

Rəqəmlərin hiperbolik səviyyədə təsvirinin əsas səbəbi yə'qin ki, geyimin hər bir əzəmətini nəzərə çatdırmaq məqsədi daşıyır.

"Ural Batır" dastanının isə belə portret təsvirindən uzaq olması onu başqa qədimi türk dastanlarından əsaslı surətdə fərqləndirir. Ümumiyyətlə, dastanda meişət təsvirinin əsas elementi olan geyimin adı bir detallığın belə təsviri yoxdur.

"Kitabi-Dede Qorqud" dastanında meişət təsviri daha zəngindir. Burada meişətin atributlarından sayılan yemək, geyim, yaşayış məskənlərinin şərq üslubundakı bezək təsvirləri ilə yanaşı türk millətinə xas qədim toy-nişan adət ən'ənələrinin təsvirinə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrek boyu"nda xalqın qədim nişan adət-ən'ənesinin başlıca şərtlərindən olan başlıqvermənin əlamətləri mövcuddur. Banuçiçeyin qardaşı Deli Qarcar bacısı üçün aşağıdakı qəder başlıq tələb edir.

"Min buğra (ner) getirin kim, maya (üzün) görməmiş ola. Min dexi aygır getirin kim, heç qısrığa aşmamış ola. Min dexi qoyun görməmiş qoç getirin. Men

dexi quyruqsuz, qulaqsız köpek getirin. Min dexi (iri) bire getirin mana, dedi - Eger bu dediyim nesneləri gətirənsiz xoş, verdim."¹⁴

Dastan və nağılların bir çoxunda bu cür ağır başlıqların, çətin sınaqların mövcudluğu qız adının, şərəfinin uca tutulduğuna işaredir.

"Kitabi-Dede Qorqud" dastanında Oğluzların toy adət-ən'ənesinin gözəl təsviri var: "Oğuz zamanında bir yigidi ki, evlənsə ox atardı. Oxu nə yerdə düşsə anda gerdek tikdirərdi. Beyrek xan daxi oxun atdı, dibinə görəyən tikdi. Adaxlısından ergenlik bir qırmızı qaftan gəldi.¹⁵

Başkırd dastanı "Ural Batır"da isə sınaqlar mövcud olsa da bu cür toy-nişan ən'ənesini kiçik izi belə olmadığı bu dastanın arxainkliyini sübut etmə baxımından maraqlıdır.

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, "Ural Batır" abidesi meişət tipologiyasına cəlb edilmiş dastanlardan zaman baxımından daha arxaidir.

* Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya Fakültəsinin Baş Elmi İşçisi

QAYNAQLAR

1. Başkırt xalq epası, M., 1977, səh.55.
2. Yene orada. səh.57.
3. Yene orada. səh.56.
4. Yene orada. səh.56.
5. Yene orada. səh.56.
6. Kitabi-Dede Qorqud, B., 1978, səh.23.
7. Çeqen-südden düzəldilmiş içki.
8. Maaday-Kara. M., 1973, sh.71.
9. Kitabi-Dede Qorqud. B., 1978, səh.19.
10. Yene orada, səh.31.
11. Başkırt xalq epası. M., 1977, səh.56.
12. Yene orada, səh.56.
13. Maaday-Kara. M., 1977, səh.72-73.
14. Kitabi-Dede Qorqud. B., 1978, sh.33.
15. Yene orada, səh.55.